

דמוקרטיה במזרח התיכון: הוראות הפעלה

אוריה שביט

הטענות בדבר כישלונה של המערכה האמריקנית הנוכחית בעיראק הפכו זה מכבר למוסכמה בחוגים רחבים במערב. שולליה של המלחמה מצביעים על מספרם הרב של הקרבנות שגבתה, יותר משלושים אלף אזרחים וחיילים עיראקים ויותר מאלפיים חיילים אמריקנים; על שברירותו של המשטר העיראקי החדש; על ההתנגדות החמושה העזה לנוכחות הצבאית המערבית, שהפתיעה גם את מתכנני המלחמה; על העלייה התלולה במחירי הנפט ופגיעתה בכלכלה העולמית; על כך שבניגוד לתקוות שטופחו בוויינגטון, לא הביא שינוי המשטר בעיראק להתעוררות דמוקרטית של ממש בשום מדינה ערבית; ועל הסכנה שתביעות הדמוקרטיזציה האמריקניות יביאו לעלייתם של כוחות איסלאמיים, אנטי-מערביים ואנטי-ליברליים, סכנה שהומחשה היטב בניצחון החמאס בבחירות לפרלמנט הפלסטיני. מאזן הביניים של המדיניות המזרח תיכונית שהנהיג הנשיא האמריקני ג'ורג' בוש מצביע על כך שלאחר שלוש שנים שבהן עיראק "משוחררת" והממשל האמריקני מקדם במרץ את הדמוקרטיה במדינות ערב, נעשה האזור יציב פחות מבחינת האינטרסים המערביים ועוין יותר כלפי הערכים המערביים.¹

מאזן הביניים הזה חידש את הדיון בהשקפה נושנה, שלפיה קיימת אי-הלימה מהותית בין צורת המשטר המערבית ובין טבען של החברות הערביות. לפי השקפה זו, לדמוקרטיה הליברלית אין סיכוי להכות שורש בחברות הערביות מאחר שחברות אלו הן חלק מציביליזציה בעלת מאפיינים תרבותיים, חברתיים וכלכליים שונים מאלה של המערב.² לפיכך, טעותו היסודית של ג'ורג' בוש הייתה בכך שהתעלם מן הייחודיות של הערבים וביקש לכפות עליהם צורת משטר שאין הם חפצים בה, ומכאן שגורלה של יזמת הדמוקרטיזציה האמריקנית נחרץ עוד לפני שנורתה הירייה הראשונה.

תפיסה מהותנית זו, שכיחה ככל שתהיה, בטעות יסודה; בחברות הערביות אין שום דבר "ייחודי" הגוזר עליהן להעדיף משטרים רודניים על פני משטרים הנבחרים בבחירות חופשיות ומכבדים את חירויות הפרט הבסיסיות. יש די סימנים המעידים כי הרעיון הליברלי יכול להכות בהן שורש. החברות הערביות עשויות לעבור תהליכי דמוקרטיזציה כפי שעברו חברות אחרות שהדמוקרטיה הייתה בעבר זרה להן, שהרי אין הן כפופות לחוקיות מטא-היסטורית כלשהי (מן הסוג שחוקרים מתוחכמים עוטפים בפרשנויות על אודות "מורשת תרבותית") החורצת את גורלן לחירות או לשעבוד.

ג'ורג' בוש לא טעה אפוא כשהעמיד את קידום הדמוקרטיה במזרח התיכון בראש סדר העדיפויות של משטרו. טעותו האמיתית הייתה הבנה לקויה של היסודות הרעיוניים המנחים את ההתנגדות הערבית לצורת המשטר המערבית, ויישום שגוי של מדיניות שאת יסודותיה התיאורטיים אפשר להצדיק הן מבחינה מוסרית הן מבחינה מדינית-אסטרטגית.

חולשתו הנוכחית של הרעיון הליברלי בחברות הערביות נובעת מן הפרדיגמה שהשתרשה בהן, היוצרת זיקה בין אימוצה של צורת המשטר המערבית ובין שעבוד וכניעה לאינטרסים הכלכליים ולאמונה הדתית של ארצות-הברית. הפרדיגמה הזאת היא אחת הסיבות העיקריות להישרדותם של משטרים ערביים לא-דמוקרטיים, והדלק האידיאולוגי המניע את הג'יהאד של אוהדי בן-לאדן בעיראק ומחוצה לה. התמודדות עמה אינה יכולה להתמצות בהפעלת כוח צבאי; היא תובעת גם, ואולי בעיקר, מאמץ אינטלקטואלי ומדיני. מאמר זה מבקש להצביע על מקורותיה של ההתנגדות הערבית לדמוקרטיה, להדגים כיצד המהלכים שנקט ממשל בוש חיזקו אותה במקום להחלישה, ולהציע מתווה לדוקטרינה חדשה, שתטיב לתת לה מענה.

אין שחר לטענה שהערבים מעולם לא התנסו בדמוקרטיה ליברלית. לצורת המשטר הזאת שורשים עמוקים, גם אם לא פוריים, בחברות הערביות. לאמיתו של דבר, דווקא התנסותם בה היא שהפכה את גישתם אליה למורכבת ולחשדנית מזו של עמים אחרים.

היכרותם של הערבים עם הרעיון הדמוקרטי החלה כבר בשנת 1829, כאשר הורה מוחמד עלי, מושל המחוז העותומני שהיה למייסדה של מצרים המודרנית, על הקמתה של 'מועצת העצה' (מג'לס אל-משורה).³ מבנה המועצה ודרך הצגתה לציבור ייצגו את הסתירות שנכרכו בשאלת הדמוקרטיה במזרח התיכון בעשרות השנים הבאות: הסתירה שבין הישענות על תפיסה מדינית מסורתית ובין הקמת מוסדות פוליטיים שצורתם החיצונית מערבית, והסתירה בין הקמת מוסדות ייצוגיים לכאורה ובין שמירת המונופול השלטוני בידי השליט. מועצת העצה התבססה על עקרון ה"שורא" האיסלאמי, שהפרשנות המקובלת שלו תבעה מן השליט לשתף את העדה בקבלת ההחלטות. חבריה היו ממונים וסמכותם הוגבלה לייעוץ בלבד, אולם האינטלקטואלים שפעלו בחסותו של מוחמד עלי יצרו זיקה בינה ובין הפרלמנטריזם והדמוקרטיה המערבית. עיתונה הרשמי של מצרים, אל-וקאיע אל-מסרייה, הקביל לעתים קרובות בין המועצה ובין מוסדות דוגמת הפרלמנט הבריטי או בית הנבחרים הצרפתי, ואילו ריפאעה ראפע אל-טהאוו, ראש בית הספר המצרי לשפות ומנהלה של מחלקת התרגומים הממשלתית, השתמש במושג השורא לתיאורם של מוסדות דוגמת הקונגרס האמריקני.⁴

עד שלהי המאה התשע-עשרה נמצאו לעקרונות הליברליים תומכים מועטים בחברות הערביות, וגם הם הדגישו על פי רוב את הזיקה בין צורת המשטר של המערב ובין עקרון השורא. המפנה אירע לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם פירוקה של האימפריה העותומאנית והקמתן של המדינות הערביות. הצד המנצח במלחמה היה דמוקרטי, וכך חדלה צורת המשטר הזאת להיות נחלתן של קומץ אומות מערביות והייתה לתפיסה בעלת יומרה אוניברסלית. התודעה הלאומית הליברלית של הערבים בני המעמד הבינוני התחזקה. אנשים אלה – פקידים, משפטנים, עיתונאים וסוחרים – הכירו את עולם המושגים של המערב מלימודיהם הגבוהים או מעבודתם, ולאחר שהסתיימה המלחמה ראו בו חלופה הולמת למסגרות ההזדהות המסורתיות שנשחקו ואמצעי לשחרורן של ארצותיהם מן השלטון הזר. היסוד הלאומי, שבא לידי ביטוי בדרישה לעצמאות משלטון המעצמות, התמזג אצל הליברלים הערבים בהערצת הציביליזציה

האירופית. בעיניהם, יסוד עוצמתו של המערב והסיבה לכך שיצא מן המלחמה כשידו על העליונה, טמונים במערכת המדינית שלו, ולכן יש לאמצה כדרך היחידה לפריחה ולשגשוג.

לאחר המלחמה קנתה לה התפיסה הדמוקרטית והליברלית אחיזה בעיקר במצרים, בסוריה ובעיראק. בשלוש הארצות הללו היו בני המעמד הבינוני הכוח שדחף לקבלתה של חוקה ליברלית מוקדם מכפי שרצו בכך המעצמות, ואף עלה בידם לגייס המונים כדי לקדם את המאבק לעצמאות. אולם יסודות של ההשקפה הליברלית חלחלו גם לטריטוריות ערביות שבהן לא שלטו המעצמות כשטחי מנדט, או שעדיין לא התהווה בהן מעמד בינוני של ממש. בכווית, לדוגמה, שהייתה בתחום השפעתה של בריטניה, נוצרה בשנת 1921 התארגנות של סוחרים אשר דרשו מן האמיר למסד את השתתפותם בקבלת ההחלטות.⁵ רעיון הבחירות החופשיות והייצוגיות זכה לאהדה גדולה כל כך עד שאפילו אבן-סעוד, המנהיג הערבי היחיד שנהנה בשנות העשרים מעצמאות משליטת המעצמות, נאלץ להורות, לאחר כיבושו של רוב חבל חי'ג'אז בשנת 1924, על הקמתה של "מועצת תושבים", שנבחרה בבחירות חשאיות וקיבלה סמכויות חקיקה וביצוע, כדי להשיג לגיטימציה פנימית ובינלאומית לשלטונו.⁶

המערב מילא באותה עת תפקיד כפול בהנחלת הדמוקרטיה הליברלית למזרח התיכון. מצד אחד, בריטניה וצרפת פעלו כחונכות פוליטיות וקיבלו עליהן לקדם את החברות הערביות לעצמאות מלאה ולבסס מערכת פוליטית שתערוך לתחרות הוגנת בין מפלגות, לחופש ביטוי ומחקר, לחופש התאספות ולשוויון זכויות לנשים ולמיעוטים. מצד אחר, המעצמות פעלו גם כדי לקדם אינטרסים אסטרטגיים משלהן, וכפועל יוצא – לחזק את מעמדם של הכוחות הפוליטיים הנאמנים לאינטרסים המערביים. התפקיד הכפול שמילאו הכתים את צורת המשטר של המערב בכתם אשר לא נמחה עד היום. בעיני אלה שלא היו שותפים לשלטון היא נתפסה כאחיזת עיניים, כתעותוע מלאכותי שכל תפקידו להנציח את השליטה המערבית במזרח התיכון. קציני צבא צעירים, מורים, פועלים שזה לא כבר הגיעו אל העיר, אנשי דת – כל אלה למדו לראות בדמוקרטיה מילה נרדפת ליישום של אינטרסים זרים בכסות של מליצות ריקות מתוכן. כך נוצר הקשר הגורדי של שאלת הדמוקרטיה הערבית: המערב נחקק בתודעה הערבית כמשחרר שהוא גם הכובש, והדמוקרטיה הליברלית נחקה בתודעה זו כפתרון שהוא גם הבעיה.

הדמוקרטיות הערביות הצעירות שרדו, מלאכותיות ושבריריות ככל שהיו, כל עוד נשארו המעצמות באזור. עם עזיבת פטרוניהן המערביים, הן התרסקו.

אולם כישלוננו של ניסיון פוליטי זה לא עמעם את כוח המשיכה של הדמוקרטיה כרעיון. המשטרים הערביים שקמו מאז שלהי שנות הארבעים על חורבותיו של הפרויקט הליברלי שכשל, הציגו את עצמם כהתגלמות ה"אמיתית" של הדמוקרטיה. הם אימצו להלכה את התפיסה שלפיה הציבור נהנה מחירויות יסוד וזכאי לבחור את השלטון; הם גם מיסדו להלכה את התפיסה הזאת בחוקות כתובות ובמוסדות ייצוגיים שצורתם הועתקה מן המערב. אלא שאותם משטרים עמדו על כך שקיימות דרכים שונות ליישם את הדמוקרטיה ושלבים שונים בדרך המוליכה אליה.

בתחילת דרכם ראו את עצמם הקצינים החופשיים במצרים, ומנהיגי הבעת בסוריה, כחיל חלוץ המנהיג שלב מעבר שבו תיעשה החברה משוחררת מאינטרסים מערביים ושוויונית מבחינה כלכלית, כך שיתאפשר לה בהמשך הדרך לכוון מחדש דמוקרטיה מדינית "אמיתית". אם שלב מעבר זה התארך, ואם נתפס השלטון זמן ממושך בידי קבוצה קטנה של מהפכנים שאיש לא בחר בה, הרי על פי השקפתם לא אירע הדבר באשמתם; הם תלו את האשמה באי-מוכנותה של החברה שאותה רצו להציל או באויביה.⁷ בכמה מן המדינות השמרניות הייתה התמונה דומה. כוויית ובחריין, לדוגמה, קיבלו את עצמאותן כנסיכויות פרלמנטריות שבהן יש לנציגי העם סמכויות חקיקה של ממש. כעבור זמן קצר החוקות הושעו, אסיפות הנבחרים פוזרו ומנהיגי האופוזיציה נכלאו. ואולם, השליטים הציגו את המהלכים האלה כשלב זמני, הקפאה בת-חלוף של החירות הפוליטית שתכליתה לשקם ולהחיות את החיים הדמוקרטיים בצורתם "הנכונה". המשטרים הערביים הוסיפו אפוא לחרות את האידיאל הדמוקרטי על גגם גם כשטענו שאי-אפשר עדיין ליישמו כיוון שהאומה ניצבת בפני אתגרים המסכנים את יציבותה.⁸

הפער בין הרטוריקה הדמוקרטית ובין המציאות הרודנית של המשטרים הערביים לא נעלם מעיני מתנגדיהם. אלא שתביעותיהם של אלה לתיקון המצב, שהועלו מראשית שנות החמישים ועד ראשית שנות השמונים, לא לבשו על פי רוב פנים ליברליות. מתנגדי הסדר הקיים לא ראו בדמוקרטיה המערבית מתכון לשיפור המצב המדיני, הכלכלי והתרבותי, משום שמתכון זה כבר נוסה ולא עלה יפה. יתר על כן, המערב הליברלי לא נהנה עוד מהגמוניה; הגוש הקומוניסטי, שעמד מולו, הציב לו חלופה פוליטית וערכית. וכך, אף שארצות-הברית תפסה את מקומן של בריטניה ושל צרפת כמעצמה המערבית בעלת ההשפעה במזרח התיכון, השפעה זאת הוגבלה מראשית שנות החמישים במסגרת מאזני הכוחות של המלחמה הקרה.⁹

נפילת הקומוניזם בראשית שנות התשעים טלטלה את החברות הערביות מבחינה רעיונית. היא החזירה את המערב אל מעמדו לאחר מלחמת העולם הראשונה, ועשתה אותו שוב לכוח צבאי וכלכלי שאין לו מתחרים במזרח התיכון. גם הדמוקרטיה הליברלית חזרה בראשית שנות התשעים אל מעמדה מראשית המאה – צורת משטר בעלת יומרה אוניברסלית. בארצות-הברית שרר הלך רוח טריומפליסטי. נציגיו, ובראשם פרנסיס פוקויאמה, טענו שהדמוקרטיה הליברלית הייתה לברירה האידיאלוגית היחידה, ושלאחר קריסת הגוש הסובייטי לא עומד עוד בפניה שום אתגר.¹⁰

משמעותן של ההתפתחויות האלה לא נעלמה מעיניהם של אינטלקטואלים ערבים רבים. בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים שטף את העולם הערבי גל של דיונים בשאלת האוניברסליות של הדמוקרטיה הליברלית. אינטלקטואלים אחדים העזו לטעון בגלוי, ובמילים נחרצות שלא הותרו מקום לאי-הבנה, כי בעולם הבתר-סובייטי נדרשות גם מדינות ערב להפוך לדמוקרטיות ליברליות, שהרי נפילת הקומוניזם היא הוכחה שאין ממש ביומרת המשטרים הערביים לקשור בין דמוקרטיה חברתית (כלומר, סדר חברתי שוויוני) לדמוקרטיה פוליטית, כשם שאין ממש ביומרתן להשהות רפורמות דמוקרטיות בשמה של הדמוקרטיה ה"אמיתית". אותם אינטלקטואלים קבעו שהלקח מסיומה של המלחמה הקרה הוא שאי-אפשר עוד לערער על כך שצורת המשטר הנהוגה במערב היא הדגם היחיד של הדמוקרטיה, והתנאי ההכרחי להפיכתה של חברה למתקדמת וחופשית; לכן, כך טענו, יש לאמץ צורת משטר זו במדינות ערב ללא תירוצים וללא שהיות מיותרות, למרות ניסיון העבר המר.¹¹

ואולם הקריאות הנחרצות לדמוקרטיזציה ולליברליזציה בעקבות נפילת הקומוניזם לא בקעו רק מחוגים אקדמיים של אינטלקטואלים לא-תלויים, אלא הסתננו גם לדפי עיתונים הנתונים לפיקוח ממשלתי נוקשה. לדוגמה, כמה מאמרים שפורסמו באל-דיאד הסעודי בקיץ 1989 תקפו בחריפות את הדמוקרטיה המדומה הנהוגה בעולם הערבי ובעולם השלישי ואת התפיסה הגורסת שהדמוקרטיה הליברלית ייחודית למערב ואי-אפשר ללכת בדרכה ולחקותה. אחד המאמרים תהה בארסיות מדוע בעולם הערבי מתעקשים לחשוב שלכל היותר אפשר לצפות מרחוק בדמוקרטיה המערבית ולתהות על קנקנה, "ממש כשם שצופים מרחוק במשטחי ההחלקה על הקרה, בשעון הביג-בן, במפלי המים של קנדה, במסעות לחלל ובאגמים בריג'נטס פארק".¹²

את האתגר שהציבה התעוררותו של הרעיון הליברלי בקרב אינטלקטואלים ערבים ראוי לראות בהקשרו; מספרם של האינטלקטואלים שהשמיעו את קולם בזכות אימוץ צורת המשטר של המערב היה זעום, ואף להם לא הייתה יומרה להנהיג את המאבק בעצמם. הרפורמיסטים הצביעו על תנועת 'סולידריות' כדוגמה לחיקוי, אולם איש מהם לא ראה את עצמו בדמותם של לך ולנסה או וצלב האוול. הפולמוס שעוררו לא הביא בשום מדינה ערבית לכינונה של תנועה ממוסדת, המציבה את השאלה הדמוקרטית בראש סדר היום שלה. הם היו נושאי דגל, אך לא היה מאחוריהם מחנה.

ואולם, למרות חולשותיו הציב הפולמוס המתלקח בשאלת האוניברסליות של הדמוקרטיה הליברלית אתגר חדש וחריף בפני הסדר הפוליטי במזרח התיכון. אחדים מן המתדיינים הצביעו על זיקה ברורה בין התמוטטות הגוש הסובייטי ובין כישלון הרטוריקה הפוליטית של המשטרים הערביים, והסיקו ממנה כי האחרונים עתידים ללכת בדרכם של המשטרים הקומוניסטיים. יתר על כן, הוגי הדעות הרפורמיסטים תרגמו את העמדה הטריומפליסטית שנחגגה בארצות-הברית למונחים ערביים. כמו פוקיאמה, גם הם ביקשו מן הערבים לראות בדמוקרטיה הליברלית הסדר שלטוני המתאים לאנושות כולה ולהתעלם משורשיה המערביים. וכמו פוקיאמה, גם הם סברו כי עם קריסת הקומוניזם נעלמה החלופה האידיאולוגית הרצינית האחרונה לדמוקרטיה הליברלית.

אלא שההתעוררות המחודשת של הרעיון הליברלי בעולם הערבי לא האריכה ימים. באוגוסט 1990 כבשו חיילים עיראקים את כוויית וארצות-הברית כינסה על אדמת סעודיה קואליציה בינלאומית כנגד תוקפנותו של סדאם חוסיין. ובזמן שבאמריקה הלטינית, במזרח אירופה ובדרום-מזרח אסיה עקבו ההמונים בהשתאות ובתקווה אחר התמונות הרומנטיות, מעוררות ההשראה, של קריסת הרודנויות הקומוניסטיות – חומת ברלין מתפוררת ללבנים, העריץ הרומני צ'אושסקו ניצב חסר אונים מול מפגינים נחושים, הסטודנט היחיד הניצב בפני הטנק בכיכר טיאנאמן בבייג'ין – עקב העולם הערבי בזעזוע אחר תמונות אחרות, תמונות שלימדו על העדיפות הצבאית המוחלטת של המערב על פני הערבים ועל יכולתו לכבוש כל טריטוריה ערבית אם רק ירצה בכך.

בעיני אינטלקטואלים ערבים רבים, ובהם גם אלה שקראו לרפורמה פוליטית במדינות ערב, שימשה מלחמת המפרץ אות אזהרה באשר לסכנות שצופן העידן הבתר-סובייטי לחברתם ולתרבותם. מהלכיו של סדאם חוסיין התפרשו כטעות מדינית וכמעשה נמהר, אולם נתפסו כבעלי חשיבות שולית ביחס למשמעותה האסטרטגית האמיתית של המערכה. מלחמת המפרץ לא הייתה עימות בין

מדינות, טענו אותם אינטלקטואלים, אלא תחילתה של התנגשות כוללת בין שתי הציביליזציות, מאבק שסיבתו האמיתית היא רצונו של המערב לרסק את העוצמה הערבית ולחסל את האפשרות שיהיה כוח כלשהו שיתייצב לעומתו.

ההגות הערבית שהתייחסה למלחמה ביטאה חרדה עמוקה מפני האפשרות שבעולם חד-מעצמתי ישוב המערב, בהנהגת ארצות-הברית, ויהפוך לכוח המסוגל לכפות את האינטרסים שלו ואת ערכיו על החברות הערביות, כפי שהיה לאחר מלחמת העולם הראשונה. אינטלקטואלים ערבים רבים הקישו מתוצאותיה של מלחמת המפרץ על תכליתה. מנקודת מבטם, מאחר שהמלחמה הסתיימה בפגיעה קשה במדינה הערבית בעלת הצבא החזק ביותר, ובהתחזקות הנוכחות הצבאית המערבית במדינה הערבית העשירה ביותר בנפט, הרי שלכך ודאי נועדה מלכתחילה. המלחמה תוארה כמזימה מערבית שמטרתה האמיתית היא לממש את חזון "הסדר העולמי החדש" שהתווה ג'ורג' בוש האב: השלטת ההגמוניה האמריקנית על העולם כולו, השבתו של המזרח התיכון לשלטון אימפריאליסטי-מערבי, ודיכוי של הערבים ושל האיסלאם, שנותרו האיום האחרון שעשוי לערער על ההגמוניה הזאת בעידן הפוסט-קומוניסטי.¹³

בחודשים שלאחר המלחמה השתלטה תפיסה זו בדבר כוונותיו התוקפניות של המערב גם על הדיונים בנוגע לרפורמות הדמוקרטיות הנחוצות במדינות ערב. בהשפעת הטראומה של מלחמת המפרץ דחו רוב המשתתפים בדיונים את האפשרות לאמץ את הדמוקרטיה לפי הדגם המערבי, או את עצם הרעיון שלפיו אפשר לראות במערב מקור השראה פוליטי. החשש מפני מה שנתפס בעיניהם כמתקפה אימפריאליסטית מערבית מחודשת, שתכליתה להכריע את הציביליזציה הערבית, עורר את חשדנותם באשר לטבען האמיתי של הקריאות להנהיג דמוקרטיה ליברלית. עתה הצטיירו הקריאות האלה כחלק מן "הסדר העולמי חדש", החד-צדדי, המערבי והכפוי שמקדם ג'ורג' בוש האב. נבואתו של פרנסיס פוקויאמה בדבר "קץ ההיסטוריה" תוארה בהקשר זה כביטוי צרוף ליוהרה הדורסנית של המערב, שיש להשיב לה מלחמה.¹⁴

המשטרים הערביים אהדו, מטבע הדברים, את נקודת המבט הזאת ואת הזיקה שיצרה בין מלחמת המפרץ וחזון "הסדר העולמי החדש" של ג'ורג' בוש האב ובין שאיפותיו הכמוסות של המערב לחדש את העידן האימפריאליסטי ולשעבד את החברות הערביות לצרכיו ולערכיו. עם סיומה של המלחמה, וכאילו לא היו רובם שותפים פעילים או סבילים בקואליציה האמריקנית, אימצו המשטרים האלה את הפרדיגמה המתגבשת, טיפחו אותה והפכו אותה

לחלק מן הקאנון המדיני שלהם. על יסודה יכולים היו להסביר את נחישותם לשמר את הסדר הפוליטי הקיים ולמנוע תהליכי דמוקרטיזציה כדוגמת אלה שהתחוללו באזורים אחרים בעולם. המשטרים הערביים הציגו שורה של טיעונים שנפלו על אזניים קשובות: המערב, המדבר בשם הדמוקרטיה, מנסה לצבוע את העולם כולו בגווניו, וכך עושה מעשה שאינו דמוקרטי בעליל; אם יתפתו הערבים להאמין לסיסמאות המערביות, הם יתפרקו מנכסיהם הדתיים, התרבותיים והכלכליים ויפקירו את משפחותיהם לניווט ולפריצות הפושים במערב; אלה מבין האינטלקטואלים הערבים הדנים בדמוקרטיה הליברלית כצורת משטר אוניברסלית שוכחים את האסון שהמיט העידן הליברלי בראשית המאה העשרים על העולם הערבי. ברוח הזאת קבע פהד, מלכה הדתי השמרן של סעודיה, בריאיון עיתונאי שהעניק במרס 1992: "משטר הדמוקרטיה הקיים בעולם הוא משטר שאינו מתאים לנו באזור הזה. לעמים שלנו מבנה משלהם וייחוד משלהם, שאינו דומה למה שמייחד את העולם ההוא. איננו יכולים לייבא את דרכם של אותם עמים וליישם אותה על עמינו".¹⁵ באותו חודש הצהיר נשיא סוריה, חאפז אל-אסד, בנאום השבעתו לנשיאות: "לכל אומה המורשת שלה... ההיסטוריה שלה, התרבות שלה, הרוחניות שלה והתכונות שלה. אילו לא היה הדבר כך, היה העולם כולו אומה אחת, אבל אין הוא כזה... אפילו בארצות ערב ישנם אנשים המדברים על דמוקרטיה כאשר במחשבתם תמונה אחת. אני מתפלל עליהם, שכן אינך יכול למצוא באחרים את עצמך".¹⁶

הקשר הגורדי שבו נלכדה השאלה בדבר הדמוקרטיה הערבית לאחר מלחמת העולם הראשונה התהדק אפוא במידה ניכרת בראשית שנות התשעים. שוב הופיע המערב כבעיה וכפתרון, כמשחרר וככובש. הדמוקרטיה הליברלית זוהתה עם הסכנה הנשקפת מצד ארצות-הברית ובעלות בריתה לתרבותם של הערבים ולחירותם.

בשולי ההתפתחות הזאת החלה לצמוח, כמעט בלי משים, תנועתו של אוסאמה בן-לאדן – בתחילה בהקשר הפנים-סעודי בלבד ואחר כך כגוף בעל יומרה כלל-איסלאמית. בן-לאדן אימץ במלואה את הפרדיגמה שחזתה התנגשות בין המערב הדורסני ובין המוסלמים הנאבקים על עצמאותם וביקש לתרגם אותה למונחים מעשיים ולוחמניים – לממש בפועל את מתקפת הנגד שלה קראו אינטלקטואלים ושליטים בלשונם בלבד, ולהעביר את המערכה מאדמתם של המוסלמים לאדמתו של האויב המערבי.¹⁷ יש אפוא מידה לא-מבוטלת של אירוניה בכך שדווקא פעולותיו של בן-לאדן הן שהעלו שוב על סדר היום במזרח התיכון את שאלת התאמתה של צורת המשטר המערבית לערבים.

מתקפת הטרור של 11 בספטמבר 2001 הביאה לעולם דוקטרינה אמריקנית חדשה בנוגע לעתיד הדמוקרטיה במזרח התיכון. הדוקטרינה, ששאבה את השראתה ממשנתם של בני הדור השני בתנועה הניאו-שמרנית (בעיקר אנשי מכון 'הפרויקט למאה האמריקנית החדשה')¹⁸, נשענה על ארבעה יסודות. ראשית, היא הגדירה את הדמוקרטיה הליברלית כצורת משטר אוניברסלית, המתאימה לכל החברות האנושיות, תהא תרבותן או דתן אשר תהא; שנית, היא התנערה, לפחות באופן רטורי, מן המדיניות האמריקנית מאז ראשיתה של המלחמה הקרה, שבחרה לכרות בריתות עם משטרים ערביים לא-נבחרים מתוך הנחה שהדבר ישרת את היציבות במזרח התיכון; שלישית, היא הציעה אנלוגיה בין התהליכים שהביאו לדמוקרטיזציה בגרמניה וביפן שלאחר מלחמת העולם השנייה, ובגוש הסובייטי בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים, ובין התהליכים העתידיים להביא לדמוקרטיזציה של המזרח התיכון; רביעית, היא הגדירה את הדמוקרטיזציה של המזרח התיכון כאינטרס לאומי אמריקני וכערובה הטובה ביותר לחיסולו של הטרור האיסלאמי, וקראה לנקוט מדיניות פעילה לקידומה.¹⁹

על יסוד הדוקטרינה הזאת יצאה ארצות-הברית למלחמה בעיראק, במטרה מוצהרת להפיל את משטרו של סדאם חוסיין, לכוון במדינה דמוקרטית יציבה ולהפוך את עיראק לאבן הדומינו הראשונה שתמוטט את הרודניות במזרח התיכון. על אותו יסוד היא גם הקימה בדצמבר 2002 את 'היזמה לשיתוף פעולה במזרח התיכון'²⁰, וכעבור שנה וחצי (לצד יתר המדינות המתועשות) את 'השותפות למען קדמה ועתיד משותף עם המזרח התיכון וצפון אפריקה וסביבותיהם'²¹ – שתי מסגרות שנועדו לקדם רפורמה פוליטית וכלכלית במדינות ערב באמצעים הסברתיים וחינוכיים.

הדוקטרינה שאימץ ג'ורג' בוש הבן יצאה כנגד התפיסה שהשתרשה הן בעולם הערבי והן במערב באשר לשאלת הדמוקרטיה במזרח התיכון. היא קבעה, בפשטות, שאין יסוד להשקפה של מזרחנים מערביים בעלי שם, או של שליטים ערבים, שלחברות הערביות יש מאפיין ייחודי המונע אותן מלהפוך לדמוקרטיות. מנקודת מבט מערבית שיקפה אפוא הדוקטרינה הזאת לא רק מהפכה אסטרטגית, אלא גם מהפכה רעיונית.

ואולם, בדרך כלל הבינו אותה הערבים אחרת לגמרי. אינטלקטואלים ערבים פירשו אותה על פי רוב כהמשך המדיניות המערבית המסורתית כלפי העולם הערבי, ולא כשינוי. המלחמה בעיראק, ובעיני רבים מהם גם יזמת

הדמוקרטיזציה של הנשיא בוש, היו נבואת זעם שהתגשמה. זה לפני יותר מעשור התקבעה בהגות הערבית הפרדיגמה שלפיה הטיעון בזכות הדמוקרטיה עתיד לשמש את המערב בעידן הבר-סובייטי כדי לכבוש מחדש טריטוריות ערביות ולגזול את משאבי הטבע שלהן. והנה – אשר יגורו בא. כפי שהזהירו והתריעו בראשית שנות התשעים, מדינה ערבית גדולה, עתירת שדות נפט, נכבשה בידי ארצות-הברית; כפי שהזהירו והתריעו, הכוחות האמריקניים במפרץ הפרסי, שהתעצמו במלחמת המפרץ, שימשו בסיס למתקפה; וכפי שהזהירו והתריעו, המתקפה המערבית יצאה אל הפועל תחת דגל הקריאה לשינוי דמוקרטי במזרח התיכון. יתר על כן, לא זו בלבד שתרחיש הבלהות שהוצג בהגות הערבית בראשית שנות התשעים קרם עור וגידים – גם דמויות המפתח היו מוכרות. את הנשיא בוש האב החליף הנשיא בוש הבן, שר ההגנה דיק צ'ייני היה לסגן הנשיא, וקולין פאוול, ראש המטות המשולבים, היה לשר החוץ.

היו שטענו שבן-לאדן לא היה אלא שחקן משני בהתרחשויות שאירעו במזרח התיכון מאז 11 בספטמבר. לשיטתם של רבים מן האינטלקטואלים הערבים, תפקידו בהחלטתה של ארצות-הברית לכבוש את עיראק ולהניף את דגל הדמוקרטיזציה של מדינות ערב היה תפקיד מלאכותי גרידא, אמתלה ליישומה של תכנית שהגתה ארצות-הברית שנים קודם לכן, תכנית שביטאה את "טבעה האמיתי" ואת העוינות הטבועה בה כלפי הערבים והמוסלמים (כמה מן הכותבים הערבים שללו מבן-לאדן אפילו את התפקיד הזה. לטענתם, המתקפה על מגדלי התאומים הייתה מלאכתם של שירותי הביון הישראליים או האמריקניים. בדיחה נפוצה היטיבה לתאר זאת כך: ראש ממשלת ישראל מתקשר לנשיא ארצות-הברית בשעת צהריים ביום 11 בספטמבר. "אני מבקש למסור לך את תנחומיי העמוקים, אדוני הנשיא", אומר ראש הממשלה. "על מה ולמה?" שואל הנשיא. "אופס", אומר ראש הממשלה, "שכחתי את הבדלי הזמנים".

רוב האינטלקטואלים הערבים לא ראו לנכון לגבש תפיסה חדשה כדי להסביר את מהלכיה של ארצות-הברית. מבחינתם, הפרדיגמה שהוצעה לאחר מלחמת המפרץ הוכיחה את עצמה בעצם התרחשויותה של המלחמה שמפניה התריעו, ועל כן די בה להסביר מה עומד מאחורי המאורעות. המסקנות שהציגו תיארו את המלחמה בעיראק כמתקפה של הציביליזציה המערבית על הערבים או המוסלמים, שבה משתמשת ארצות-הברית בדמוקרטיה כאמתלה. המלחמה להפלת סדאם היא השלב השני בתכניתם של האמריקנים להשתלט על המזרח התיכון, ונדבך באסטרטגיה ארוכת הטווח שהתוו לאחר המלחמה הקרה כדי

להבטיח את המשך ההגמוניה שלהם בעולם. דבריו של הנשיא בוש הבן בזכות הדמוקרטיה, הפלורליזם וחירויות הפרט הם מסווה לשאיפות האימפריאליות של ארצו, ופעולות המערב למען רפורמה פוליטית הן חלק מן המאמץ המתוחכם לשעבד את הערבים.²²

מסקנות אלו שאבו תמיכה מן הקשיים הרבים שבהם נתקלו מאמציה של ארצות־הברית לכוון בעיראק מוסדות דמוקרטיים ומהסתבכותו של הממשל האמריקני בשורה של שערוריות שהפכו את הרטוריקה הדמוקרטית שלו לנלעגת גם בעיני רבים בעולם המערבי: הגילויים בדבר המחדל, או ההטעיה, של המודיעין האמריקני, שהעריך כי בעיראק מצויים כלי נשק להשמדה המונית; הגילויים בדבר מעשי התעללות של חיילים אמריקנים באסירים עיראקים; והצלחתם של המורדים הסונים בעיראק להסב לצבא האמריקני אבידות כבדות. כל ההתפתחויות האלה אמנם גרמו למערכה האמריקנית בעיראק להצטייר ככישלון אסטרטגי וכהונאה מדינית, אך עמדתם של האינטלקטואלים הערבים נגד יזמות הדמוקרטיזציה לא הייתה קשורה בהן. היא התגבשה עוד קודם לתחילתה של המלחמה ונבעה מהנחת היסוד שלפיה שאיפתה של ארצות־הברית להפוך את המזרח התיכון לדמוקרטי מבטאת את רצונו של המערב לכפות את ערכיו ואת האינטרסים שלו על הערבים ועל המוסלמים.

למרבה האירוניה, טיעונים כאלה הוצגו בנחרצות הרבה ביותר מעל דפיו של אל־מוסחקבל אל־ערבי, כתב העת של 'מרכז לימודי האחדות הערבית', שהיה בראשית שנות התשעים הבמה התוססת ביותר לקריאות לדמוקרטיזציה של האומה הערבית. בין חברי המרכז שררה הסכמה כללית שעניינה של הפלישה האמריקנית אינו קידום הדמוקרטיה בעולם הערבי, אלא השתלטות מחודשת עליו. גם הכותבים שנמנו עם יריביו המושבעים של סדאם חוסיין סברו שמוטב כי יישאר בשלטון משיופל בידי צבא אמריקני. השקפה ברוח זו הציג מנכ"ל המרכז, חיר אל־דין חסיב, שטען כי מה שאירע בעיראק אינו יכול להפתיע את מי שעקב אחר התכניות האמריקניות מאז סיומה של המלחמה הקרה. הסיבה למלחמה היא ההחלטה האסטרטגית שקיבלה אמריקה עם נפילת הגוש הסובייטי להפוך למעצמה העולמית היחידה והזדקקותה לשליטה על נפט כדי למנוע מכוחות אחרים לסכן את מעמדה זה. קידום הדמוקרטיה במזרח התיכון הוא רק תירוץ, שכן אמריקה אינה רוצה כלל בדמוקרטיה ערבית, ולראיה – ארצות־הברית שיתפה בעבר פעולה עם הרודן סדאם חוסיין ויצאה נגדו רק לאחר שהפך מסוכן מדיי לישראל. יתר על כן, אין זה מתקבל על הדעת שארצות־הברית תרצה לשתף את העם הערבי בהחלטות המדיניות, שכן

אז היא תיאלץ לממש את רצונם של הערבים ולסלק את הנוכחות הצבאית האמריקנית מן האזור.²³ אפילו הסופר הסעודי תורכי אל-חמד, שנמנה בראשית שנות התשעים עם מגניה הלא-שכיחים – אף כי המסויגים – של התרבות האמריקנית, תקף את ארצות-הברית בחריפות והמשיל את מדיניותה לשדה מוקשים שמסוכן לערבים להלך בו. לדבריו, כל תכליתה של יזמת הדמוקרטיזציה האמריקנית היא לאלף את הערבים לפעול בהתאם לתכתיבי המערב, והצלחתו של ניסיון זדוני זה עלולה להפוך אותם ל"יצורים מלאכותיים, החסרים צבע, ריח וטעם".²⁴

מובן שאם האליטה האינטלקטואלית של העולם הערבי לא ראתה ביזמות הדמוקרטיזציה האמריקנית אלא ניסיון ערמומי לשבור את כוחם של הערבים ולהקל על ארצות-הברית להשתלט עליהם, לא היה בכך כדי לבשר טובות בנוגע לסיכויי ההצלחה של היזמות הללו. אחרי ככלות הכל, האינטלקטואלים הערבים, לשיטתה של ארצות-הברית, היו אמורים לעמוד בראש המחנה המקדם בברכה שינויי עומק פוליטיים. ואולם, נאמניו של הרעיון הליברלי מצאו את עצמם במלכוד: מצד אחד, המהלכים האמריקניים במזרח התיכון זימנו להם שעת כושר היסטורית לפעול למען רפורמות; מצד אחר, שעת הכושר הזאת מצאה אותם חדורי חששות עמוקים מפני כוונותיו של ממשל בוש.

פרשת הבחירות במצרים ממחישה היטב את הבעיה. "חגיגת הדמוקרטיה" בספטמבר 2005, שבמסגרתה הורשו תשעה מועמדים להתמודד לראשונה לצד חוסני מובארכ בבחירות לנשיאות, לא הייתה חגיגת כלל ועיקר. הבחירות הפלורליסטיות שעליהן הכריז הנשיא התקיימו בכפוף לתיקון מורכב ומתוחכם בחוקה, שהבטיח את המונופול של משפחת מובארכ על השלטון. את הבחירות ליווה מסע תעמולה ממשלתי נרחב, שהדגיש את ההבדל בין דמוקרטיה פנימית, אורגנית, שהתפתחותה תלויה בהסכמה בין המשטר הקיים ובין החברה, לדמוקרטיה אמריקנית חיצונית, כפויה, שתפגע בעצמאותה של מצרים. המסר היה ברור: אלה המציגים תביעות לדמוקרטיזציה החורגות מן המסגרת שמתווה המשטר מתעלמים מייחודה של מצרים והופכים לכלי שרת בידי המערכה המערבית שנועדה לפגוע בעצמאותה.²⁵

מול מובארכ התייצבו בבחירות שורה של מועמדים חיוורים וחסרי השפעה, ומועמד כריזמטי אחד שהניף דגל ליברלי מובהק – אימן עבד אל-עזיז נור, עורך דין וחבר פרלמנט, שהקים מפלגה עצמאית בשם 'אל-רד' (המחר). בניגוד לפעילי אופוזיציה אחרים במצרים, נור לא יצא נגד היבטים אלה או אחרים של המדיניות המצרית, אלא נגד המבנה הלא-דמוקרטי של המשטר ונגד

ניסיונותיו של מובארק להנציח את המבנה הזה בהכשירו את הקרקע להורשת השלטון לבנו, ג'מאל.

המשטר הכיר בסכנה ומיהר לעצור את נור בתואנה שזיף כביכול את אלפיים החתימות שהציג בעת רישומה של אל-רד. הלחץ שהפעילה ארצות-הברית על ממשלת מצרים לשחרר את נור ולאפשר את השתתפותו בבחירות (מזכירת המדינה, קונדוליזה רייס, אף ביטלה מסיבה זו ביקור מתוכנן בקהיר) החזיר לו את חירותו, אבל גם שיחק לידי של המשטר, משום שהציג את נור כבנה המועדף של אמריקה.

ביום הבחירות הביע האזרח המצרי אי-אמון בוטה ב"התקדמות הדמוקרטית" שעליה הכריז מובארק: שיעור ההצבעה הרשמי היה עשרים ושלושה אחוזים בלבד. שמונים ושמונה אחוזים מן המצביעים בחרו במובארק ושבעה אחוזים בלבד בחרו בנור.²⁶ מיד לאחר שהתפרסמו התוצאות החל המשטר בחיסול בסיס הכוח של נור, מתוך הנחה שכעת לא ייתפס המהלך כביטוי לחשש הפוליטי מפניו. בדצמבר 2005 הורשע נור בזיוף חתימות ונידון לחמש שנות מאסר, ושום מועמד ממפלגתו לא נבחר לפרלמנט.

ארצות-הברית מחתה על כליאתו של נור. אבל בעיני נאמניו החבולים הייתה המחאה האמריקנית סיבה לדאגה לא פחות משהייתה מקור לתקווה. מבחינה רעיונית, נאמניה של המפלגה מפקפקים בכנות תביעותיה של אמריקה לדמוקרטיזציה במדינות ערב, ומבחינה פוליטית-הסברתית הם יודעים היטב שאם תיווצר זיקה הדוקה בינם وبين ממשלו של בוש, הם יאבדו כל סיכוי לגייס תמיכה עממית רחבה. ברם, ללא תמיכה אמריקנית נחרצת, אין לאופוזיציה הליברלית במצרים סיכוי לשרוד.

הבעיה אינה ייחודית למצרים. בחורף 2005 התעוררה מחדש התנועה הדמוקרטית הסורית. התנועה קמה ארבע שנים קודם לכן בעקבות עלייתו של בשאר אל-אסד לשלטון, וחשפה את עוצמתו החבויה של המחנה הליברלי בסוריה: בשיא פריחתה חתמו אלף אנשי רוח, אנשי עסקים ובעלי מקצועות חופשיים על עצומה שתבעה מן המשטר להכיר בדמוקרטיה כ"מערכת אוניברסלית של ערכים", לכבד את חופש הביטוי ואת חופש ההתאספות, ולקיים בחירות חופשיות ופלורליסטיות. לאחר תקופה קצרה של היסוס החליט בשאר לבלום את ההתעוררות הדמוקרטית באָבָה ומנהיגיה נידונו לחמש שנות מאסר. הלחץ שהפעיל המערב על סוריה בעקבות רצח רפיק אל-חרירי, ראש ממשלת לבנון לשעבר, אילץ את בשאר לחון את ראשי התנועה, ואֶפְשָׁר לה לשוב ולהתחזק. מנהיגיה, משוכנעים שבשאר לא יפגע בהם כשעינו של העולם

צופה בו, חזרו על קריאתם לדמוקרטיזציה של סוריה ופעלו להרחבת בסיס התמיכה שלהם גם בקרב קבוצות באוכלוסייה שלא היו שותפות ל"אביב של דמשק". המשך הלחץ המערבי על בשאר הוא הערובה היחידה לכך שהפעם לא תדוכא התנועה הדמוקרטית. ואולם לחץ כזה גם יקל על המשטר להציג את האופוזיציה כתופעה שולית, המייצגת אינטרסים וערכים מערביים. לא במקרה מקפידים אפוא הליברלים הסורים להתנער מכל זיקה לארצות-הברית.²⁷

כך התקבע מבחינה פוליטית הקשר הגורדי של פולמוס הדמוקרטיה הערבית. המלחמה בעיראק ויזמות הדמוקרטיזציה של הממשל האמריקני החזירו את שאלת הדמוקרטיה לראש סדר היום במזרח התיכון ואפשרו למתנגדי משטר ערבים לזקוף את קומתם. אולם בה בעת הן גם העצימו את החששות בעולם הערבי שהפלת הסדר הקיים תחדש את ימי האימפריאליזם ואת הכפיפות להגמוניה המערבית. בלי התערבותו של המערב לא תיתכן כינונה של דמוקרטיה ערבית; אבל התערבות המערב היא גם מכשול בפני כינונה של דמוקרטיה ערבית. כיצד ניתן לצאת מן המלכוד הזה?

טיבו של קשר גורדי שהוא מרפה ידיים, מעורר מבוכה, גורם לבלבול בין עיקר לטפל ומפתה את העומדים מולו להתמיד בניסיונות עקרים שאינם יורדים לשורש הבעיה. ואמנם, הדיון הציבורי המתנהל בארצות-הברית באשר לעתיד תכניותיו של בוש מיטלטל היום בין שתי גישות הרסניות: זו של הממשל, המתנאָה בהישגים מדומים או ארעיים ומתעקש שדרכו של המזרח התיכון לדמוקרטיזציה סלולה, גם אם ארוכה; וזו של מתנגדי המלחמה, הקוראים לנסיגה מיידית של צבאות המערב מעיראק ולזניחת השאיפה "לכפות" על הערבים צורת משטר והשקפת עולם הזרות להם. דבקות בכל אחת מן ההשקפות הדיכוטומיות האלה עלולה להביא לאותה תוצאה עצמה – מַפְלָה לכוחות המערב בעיראק, קריסה ללא תנאי של הרעיון הליברלי בעולם הערבי, ושחיקה חמורה במעמדה האסטרטגי והמוסרי של ארצות-הברית לא רק במזרח התיכון, אלא בעולם כולו.

ארצות-הברית צריכה לאמץ היום דוקטרינה חדשה אשר תתיר את הקשר בין שאלת הדמוקרטיה הערבית ובין האינטרסים המערביים במזרח התיכון. דוקטרינה כזו צריכה לעמוד על ההכרח להוסיף ולהחזיק צבא אמריקני על אדמת עיראק כל עוד הדבר דרוש, מתוך הכרה בכך שנסיגה מבוהלת תדרדר את המדינה, שמצבה מעורער ממילא, לאנרכיה רבת, ואף עתידה להתפרש בעולם

הערבי לא רק כהוכחה לחולשתו של המערב, אלא גם כהוכחה לחולשתו של הרעיון הליברלי. עם זאת, אותה דוקטרינה צריכה לשלב במחויבות האמורה לעיראק שני עקרונות חדשים: צמצום הזיקה בין התוצאות האפשריות של תהליך הדמוקרטיזציה בחברות הערביות ובין מצב הכלכלה האמריקנית; ואוניברסליזציה של אמות המידה האמריקניות בתחום זכויות האדם. צמצום המעורבות יגדיל את מרחב התמרון המדיני של ארצות-הברית, וינקח אותה לאורך זמן מן החשדות הרווחים בעולם הערבי, שלפיהם מטרותיה האמיתיות הן אימפריאליסטיות. האוניברסליזציה של הדרישות האמריקניות בתחום זכויות האדם תקנה למדיניות החוץ של ארצות-הברית את האמינות החסרה לה, ותזקק בהדרגה את מתנגדי המשטר הערבים הליברלים בלגיטימיות שהם מתקשים היום לקבל.

הדוקטרינה החדשה תצטרך לתת מענה לבעיות הפוליטיות הקשורות בכלכלת הנפט. היום אין לארצות-הברית תשובה סבירה להאשמות המוטחות בה, בעולם הערבי ומחוצה לו, שלפיהן עניינה האמיתי הוא להבטיח את אספקת הנפט מן המפרץ הפרסי, ולצורך זה היא מטפחת משטרים המיטיבים לרצות, הן מבחינה מדינית הן מבחינה כלכלית, את האינטרסים המערביים. עובדה היא שהממשל מעלים עין מהפרת זכויות האדם בנסיכויות המפרץ, ובו בזמן מטיף לסוריה מוסר על הפרות דומות הנעשות בשטחה; שהוא מזהיר את דמשק מפני ההשלכות של מעורבותה בטרור, אבל מהלך על קצות האצבעות בכל הנוגע לזיקה המוכחת בין הטפותיו של הממסד הווהאבי ללוחמת הגרילה בעיראק.

השתחררות מן התלות בנפט הערבי היא תנאי הכרחי ליכולתה של ארצות-הברית לקדם מדיניות אחידה בסוגיית הדמוקרטיה במדינות ערב; רק אם תשתחרר מתלות זו תוכל לשכנע את הערבים, שמאחורי מדיניותה לא מסתתרים אינטרסים זרים. הממשל נדרש למחווה דרמטית, שתעיד על טוהר כוונותיו. הצהרתו של בוש, בנאומו לאומה בפברואר 2006, בדבר כוונתו לצמצם בשלושה רבעים את ייבוא הנפט לארצות-הברית עשויה לסלול את הדרך למחווה כזו, אולם היא אינה מוחשית דייה. על הממשל להציג לוח יעדים רב-שנתי מפורט לצמצום תלותה של אמריקה בנפט הערבי, ולקשור את לוח היעדים הזה באופן מוצהר וברור ביזמת הדמוקרטיזציה.

סוגיה נוספת שהדוקטרינה החדשה נדרשת לתת לה מענה היא ההאשמה הערבית השכיחה שלפיה הדמוקרטיה משמשת את ארצות-הברית כאמתלה להדיח שליטים שאינם לרוחה, ולהשאיר בשלטון שליטים המשתפים עמה

פעולה. גם את ההאשמה הזאת לא יכול ממשל בוש לפטור כתעמולה גרידא: הממשל הרי יצא למלחמה נגד הרודנות העיראקית כדי להפילה, אבל הסתפק בהצהרות כלליות בזכות רפורמה במצרים, בסעודיה ובירדן. "מהו ההבדל המוסרי בין בגדאד ובין ריאד?" שואלים אינטלקטואלים ערבים, ומשאינם מקבלים תשובה הם מפקפקים בכנותה של יזמת הדמוקרטיזציה בכללותה ומזהים בה, ובצדק, את כפל הפנים האימפריאליסטי.

הממשל חייב לקבוע אפוא אמות מידה אחידות ועקביות להטלת סנקציות דיפלומטיות ומסחריות על משטרים ערביים בגין הפרת זכויות אדם כגון כליאת פעילים דמוקרטיים, סגירת עיתונים או הגבלת חופש ההתארגנות. אמות מידה כאלה, אם אכן תהיינה אחידות ועקביות, תפעלנה על המשטרים לחץ מתמיד לשחרר את אחיזתם בחברה, ותשכנענה את מתנגדיהם – המועטים הגלויים, והרבים שאינם גלויים – שאין הם בודדים במערכה. חיוני שהממשל האמריקני לא ינהג איפה ואיפה ולא יבחין לצורך זה בין מתנגדי משטר ערבים האוהדים את המערב למתנגדי משטר שאינם אוהדים אותו, ובלבד שהאחרונים לא השתתפו במעשים אלימים או עודדו אותם.

אחד הקשיים העיקריים שעמו מתמודדים היום גיבורי החופש הערבים הוא החשד שדבק בהם שאין הם אלא סוכנים בשירות המערב. אם אכן תונהגנה אמות מידה חדשות שלא תפלינה בין ליברלים ובין חסידי הרעיון הפאן-ערבי ופעילים איסלמיסטים יוכלו מנהיגים כמו ריאד סייף, מנהיג המחנה הדמוקרטי בסוריה ואדם שמחויבותו לרעיון הליברלי עמדה במבחן של יותר מארבע שנות כליאה והשפלה, לזכות בהכרה עממית רחבה. יותר מכל דבר אחר זקוק היום העולם הערבי ללך ולנסה, וצלב האוול או נלסון מנדלה משל עצמו. אבל מנהיגים כאלה יוכלו לעלות אל קדמת הבמה רק אם יזכו בלגיטימיות ציבורית ויוכרו כנציגים אמנים של הדגל שהם מניפים.

מובן שאיש אינו מצפה מארצות-הברית לפעול באופן עיוור וגורף נגד כל מדינה ערבית שהתקדמותה לקראת דמוקרטיה לא תהיה משביעת רצון. המדיניות האמריקנית אינה יכולה לזנוח את האינטרסים המידיים שלה ומחויבויות נוספות, ובראשן המחויבות לשלומה של ישראל. אולם במסגרת הדוקטרינה המתבקשת יידרש הממשל להציג הסבר סדור וגלוי שיבהיר מדוע משטרים לא-דמוקרטיים ערביים אחדים זוכים ליחס מועדף בהשוואה למשטרים לא-דמוקרטיים אחרים. הסבר כזה עשוי להצביע על שיקולים ריאליסטיים הנוגעים למגבלות הכוח, וגם על העובדה שקל יותר לממשל האמריקני להשפיע בדרכים

ידידותיות על משטרים שאינם עוינים אותו. בכל מקרה, חיוני שיהיה ישיר וכן, ולא אפולוגטי ומצטעע.

האוניברסליזציה של אמות המידה בתחום זכויות האדם תחייב את הממשל להיות שקול יותר ביחסו למהלכים של רפורמות שכל תכליתם למנוע אפשרות של דמוקרטיזציה. רבים מן המשטרים הערביים האוהדים את ארצות-הברית הפליאו בחמש-עשרה השנים האחרונות להכריז על רפורמות, שהצטיירו בעיניים מערביות כמהפכות היסטוריות הסוללות את הדרך לפלורליזם מדיני ולביסוס חירויות הפרט, אבל למעשה לא היו אלא מס שפתיים לדרישות האמריקניות, מחוות ריקות המבססות את המונופול של השליטים על ההחלטות הפוליטיות. התנהלותה של בחריין היא דוגמה טיפוסית למדיניות פתלתלה שכזו: חאמד אל חליפה, מלכה הצעיר יחסית של הנסיכות, התחנך במערב (בין השאר בבית הספר 'לייס' בקיימברידג', שממנו שאב ג'יימס הילטון את ההשראה לכתיבת הספר הייה שלום מר צ'פס). מיד עם עלייתו לשלטון בשנת 1999 הוא הנהיג שורה של רפורמות שתיקנו את החוקה, חידשו את חיי הפרלמנט וערבו לחירויות הפרט. בחריין בהנהגתו הבטיחה בהצהרותיה הרשמיות "שחר חדש של דמוקרטיה", והמערב הריע לה ולמנהיגה בעל האנגלית המצוחצחת. אלא שסמכותו של מלך בחריין ביחס לכלל מערכות השלטון, ובכלל זה הפרלמנט, נשארה בלתי מוגבלת, וההבטחה להתקדמות דמוקרטית לא קרמה עור וגידים.²⁸

פעם אחר פעם נפל הממשל האמריקני למלכודת הפתאים של הרפורמות הריקות מתוכן שהנהיגו בעלי בריתו מקרב השליטים הערבים במזרח התיכון. כך היה ללעג ולקלס בעיני תומכי הרפורמות בעולם הערבי ועורר ספקות באשר לכנות רצונו בקידומה של דמוקרטיזציה אמיתית. רפורמה היא צעד ריק וחסר משמעות אם אין בה כדי לצמצם במידה כלשהי את המונופול של השליט על ההחלטות הפוליטיות. פרלמנטים החסרים סמכויות חקיקה של ממש; חוקות שמחויבותן המוצהרת לחופש הביטוי היא סיסמה ותו לא; תחנות טלוויזיה הדנות בחופשיות בכל טאבו, אך נזהרות לבל יוזכר שמה של משפחת המלוכה – כל אלה אינם מעידים על התקדמות, אלא על ריאקציה בכסות של רפורמה, אחיזת עיניים שמוטב כי המערב לא ישתף עמה פעולה.

התיקון החיוני ביותר שעל הדוקטרינה המוצעת כאן לאמץ הוא השלמה פומבית וחד-משמעית עם האפשרות שבחירות חופשיות עלולות להעלות לשלטון כוחות שאינם אוהדים את המערב. השלמה כזו היא תנאי לכך שהעולם הערבי יקבל את יזמת הדמוקרטיזציה האמריקנית כפשוטה. בהתייחסם למלחמה

בעיראק הביעו הוגי דעות ערבים רבים חשש שאם תיאלץ ארצות-הברית לבחור בין רודנות בהנהגה פרו-מערבית ובין דמוקרטיה בהנהגה איסלאמית, היא תעדיף את הרודנות על פני הדמוקרטיה, ומכאן שתמיכתה בדמוקרטיזציה של החברות הערביות היא תמיכה על תנאי, שלא ראוי להסתמך עליה. הנחה זו מתבססת, בין השאר, על מה שאירע באלג'יריה בראשית שנות התשעים: המשטר ביטל את תוצאות הבחירות לפרלמנט, שבהן הסתמן ניצחונה של 'חזית ההצלה האיסלאמית', ללא תגובה של המערב ובעצם בהסכמתו.

ואמנם, מבין כוחות האופוזיציה בעולם הערבי, האיסלאם הפוליטי הוא החזק ביותר. במדינות רבות הוא צפוי לזכות ברוב הקולות בבחירות חופשיות. ניצחון החמאס בבחירות למועצה המחוקקת הפלסטינית אינו מקרי ואינו ייחודי. במצרים ובירדן צפויה תמונה דומה, אם יתקיימו בהן בחירות חופשיות, ויש להניח שגם בסוריה תהיה תנועת 'האחים המוסלמים' המפלגה הגדולה ביותר, אף שלא תזכה ברוב מוחלט.

הסיבה לאהדה הגדולה כלפי התנועות האיסלאמיות קשורה בהקצנה הדתית בחברות הערביות, אבל לא רק בה. התנועות האיסלאמיות הן האופוזיציה המאורגנת ביותר והן מיטיבות לבטא את רחשי לבו של הציבור, המעוניין להתנער מן הסדר הקיים. הן משמשות, במקביל, כאופוזיציה שמרנית-טהרנית, המדברת בשם ערכי המשפחה, הלכידות הקהילתית והכבוד הלאומי; כאופוזיציה חברתית, המבטיחה להעניק סעד לחלשים; כאופוזיציה נקיית כפיים, המתחייבת לנקות את האורוות משחיתות ומנפוזיזם; וכאופוזיציה מתריסה, קסנופובית, המאיימת לזעזע את "יפי הנפש" מבית ומחוץ ומקרבת אליה את אלה החשים עלבון בגלל מיקומם הנמוך בסולם החברתי. אלה היסודות שעליהם מבקשות גם תנועות אופוזיציה רבות במערב לבסס את כוחן – אולם נדיר שגורם פוליטי כלשהו יצליח לזהות את עצמו עם כולם כפי שהצליחו התנועות האיסלאמיות בעולם הערבי.

תנועת האחים המוסלמים, הגדולה והחזקה שבתנועות האיסלאמיות, צידדה כבר בראשית ימיה בבחירות חופשיות ובהקמתן של אסיפות נבחרים. ואולם הדמוקרטיה שאותה רואים האחים המוסלמים בעיני רוחם אינה ליברלית: לפי השקפתם, אסיפות הנבחרים אינן יכולות לפעול מחוץ למסגרת החוקים שקבע אללה, ותפקידן מסתכם בפירוש ציווייו; הריבונות אינה מצויה בידי העם, אלא בידי אללה; והפעילות המפלגתית פסולה, משום שהיא מפלגת את האומה ומרבה בה מדנים. זו אפוא דמוקרטיה על תנאי: האחים המוסלמים

נכונים להשתתף בה כדי לזכות בשלטון, אולם לאחר שיבססו את כוחם הם ישללו את המהות הליברלית שלה.²⁹

המערב אינו יכול לפטור את הסכנה הזאת כלאחר יד. ואולם, עליו לתת את דעתו על הסיכוי שלצד הסיכון. התנועות האיסלאמיות לא תשתתפנה בתהליך דמוקרטיזציה שיתקיים בחלל ריק. אם תיושם הדוקטרינה המוצעת כאן, יהיה עליהן להתמודד לאחר עלייתן לשלטון עם מדיניות מערבית שאינה סובלת הפרת זכויות אדם ונהנית ממידה הולכת וגוברת של לגיטימיות ערבית ובינלאומית. במקביל יהיה על התנועות האיסלאמיות להתמודד עם כוחות פוליטיים מקומיים מתחרים, שיזכו אף הם – אם תיושם הדוקטרינה האמריקנית המתבקשת – ללגיטימציה מבית. את התוצאה של ההתמודדות הזאת אפשר רק לשער: יש להניח שבחלק מן המדינות הערביות יצליחו התנועות האיסלאמיות, על אף ההתנגדות הפנימית ועל אף הסנקציות הבינלאומיות, לנצל את התהליך הדמוקרטי כדי לחתור תחתיו, לתפוס את השלטון, לדכא את מתנגדיהן ולאכוף משטר הלכה נוקשה. אולם קיימת גם אפשרות שבמדינות ערביות אחדות תשתלבנה תנועות איסלאמיות במערכות פוליטיות פלורליסטיות, תמקמנה את עצמן באגף השמרני שלהן, ותשלמנה בלב ולב עם חקיקה שאינה לרוחן ועם חילופי שלטון. שתי האפשרויות סבירות בהחלט – אבל האחת אינה מבטלת את האחרת. היפוכו של דבר: רפורמה דמוקרטית במזרח התיכון לא תיחשב אמינה ולא תהיה יציבה אם היא תביא לעולם אך ורק שורה של הנהגות פרו-מערביות, שתצייתנה לכל הנחיה מושינגטון.

התפרקותו של הגוש הסובייטי הביאה לעולם את החברות החדשות בנאט"ו ובאיחוד האירופי, אבל גם את רוסיה, שעתיד הדמוקרטיה שלה לוט בערפל תחת שלטונו האוטוריטרי של פוטין, שלא לדבר על ביילרוסיה ותורכמניסטן הרודניות. רפורמות פוליטיות אינן תעודת ביטוח שבה יכול המערב להצטייד כנגד האפשרות שהדמוקרטיה תספוג מפלות. הן עלולות להעלות לשלטון משטרים בלתי אחראיים. הן עלולות להעלות לשלטון רודנים גרועים מאלה שהסתלקו. אלא שבחשבון כולל ובראייה אסטרטגית רחבה, תהליכים אזוריים של דמוקרטיזציה, גם אם תתרחשנה בהם תקלות ונסיגות, וגם אם יתהוו בהם איים עיקשים של התנגדות, עתידים לתרום למאבק בקנאות ובאלימות.

הדוקטרינה האמריקנית שקוויה שורטטו כאן תזכה באמינות רק אם תוצג כדוקטרינה – כלומר, לא כשורה של מהלכים שאין ביניהם קשר, אלא כתפיסה כוללת ומחויבות ארוכת טווח. עצם הצגתה יעיד כי אמריקה מכירה בטעותה ומתנערת ממשגי העבר. הכרה כזו תשקף עוצמה מוסרית ולא תעיד על חולשה. בעיני העולם הערבי, שחש כי ארצות-הברית יהירה מדי, מתנשאת מדיי וצבועה מדיי, היא תצטייר כבשורה מרעננת ואפשר שתקרא דרור לכוחות ליברליים חבויים. יהיו ודאי רבים שיראו בדוקטרינה כזו מזימה מערבית נוספת. עננת החשדנות הערבית כבדה ולא תתפזר במהרה. אולם לאורך זמן עשויה מדיניות אמריקנית ישירה ואמיצה לסלק גם אותה.

שולליה של המלחמה בעיראק, אלה הקוראים להודאה בכישלון ולנסיגה, מבקשים להנציח את תפיסת ה"ייחודיות" הערבית, את הרעיון שלפיו אכן קיים בחברות הערביות דבר מה מהותי המחייב את תושביהן, ואת המערב, להשלים עם דמותם הנוכחית של משטריהן. הם מדברים על "ציביליזציה איסלאמית" אנטי־דמוקרטית, ומתעלמים מכך שאינדונזיה, המדינה המוסלמית הגדולה בעולם, חווה מאז 1998 דמוקרטיזציה יציבה, שבה משתתפות תנועות איסלאמיות.³⁰ הם מצביעים על העדר מסורת דמוקרטית מוצלחת במדינות ערב – ומתעלמים מכך שמדינות אחרות בעלות מורשת היסטורית אוטוריטרית, דוגמת יפן, דרום קוריאה או טייוואן, אימצו את תנאי המשחק הדמוקרטיים והפנימו אותם היטב; וגם מכך שכאשר ניתנה לחברות ערביות בתקופות שונות האפשרות להשתתף בבחירות חופשיות, הן ניצלו אותה בהתלהבות. הם מצביעים על המצוקה הכלכלית השוררת בחברות ערביות אחדות, ולחלופין על כלכלות הנפט העשירות של חברות ערביות אחרות, ומתעלמים מכך שמשטרים דמוקרטיים עלו במדינות עניות כמו במדינות מבוססות היטב. מאז החלה המהפכה הדמוקרטית הגלובלית לפני כמה עשורים, היא חצתה תרבויות, דתות וכלכלות; לאמיתו של דבר, אם יש לקח אחד שלמדו חוקרי הדמוקרטיה הרי הוא שהתנאים היחידים לשגשוגה של צורת המשטר הזאת הם תמריצים חיצוניים ואלטיה נחושה הרוצה בה.

הנשיא האמריקני ג'ורג' בוש הבן צדק אפוא כשקבע, בשורה של נאומים חלוציים, שאין בעולם הערבי שום דבר ייחודי המונע אותו מלהפוך לדמוקרטי. הוא צדק כשקבע שאין שום סיבה שמדינות ערב תהיינה שונות מיפן ומגרמניה, מן הרפובליקות של אמריקה הלטינית, ממדינות הגוש הסובייטי ומן הנמרים

של דרום-מזרח אסיה, שהמירו רובם עריצות בדמוקרטיה. אלא שהוא טעה בהתעלמו מתופעה ייחודית אחת שאמנם קיימת בעולם הערבי – ההגמוניה של התפיסה הכורכת את הרצון בדמוקרטיה בחשש אמיתי וחוצה מחנות מפני כוונותיו של המערב.³¹ ייתכן שאת הקשר הגורדי הזה אי-אפשר להתיר ללא החרב שהניף הממשל האמריקני. אולם לא באבחת חרב בלבד יהיה אפשר להתירו.

אוריה שביט הוא היסטוריון של המזרח התיכון ומחבר הספר שחר של יום ישר: המהפכה המדומה במזרח התיכון (כתר, 2003).

הערות

המחבר מבקש להודות לאיל זיסר וליוסף קוסטינר על הערותיהם. לנוחות הקורא תועתקו השמות לא לפי התעתיק המדעי.

1. הטענות נגד מהלכיו של ג'ורג' בוש הבן אינן רק נחלתם של חוגי שמאל באירופה ובאמריקה, ששללו את המלחמה בעיראק ואת יזמות הדמוקרטיזציה האמריקנית מיומן הראשון, ותיארו אותן כמסע אימפריאליסטי חסר שיקול דעת שנועד לשרת את האינטרסים של תעשיית הנפט ושל התעשיות הביטחוניות בארצות-הברית. גם אינטלקטואלים, עיתונאים ואנשי ממשל בדימוס הנמנים עם האסכולה הריאליסטית התקיפו אותו. הם פקפקו בהיגיון האסטרטגי של הנשיא, טענו שהוא אינו שיטתי, והזהירו כי המאבק לדמוקרטיזציה של המזרח התיכון עלול לדרדר את האזור לאי-יציבות ולכאוס. זביגנייב בז'ז'נסקי, לשעבר יועצו של הנשיא קרט לביטחון לאומי, הזהיר כי דמוקרטיה כפויה עלולה להביא לתוצאות בלתי רצויות, והתריע כי בבחירות חופשיות בסעודיה עלול אוסאמה בן-לאדן לגבור על המלך עבדאללה; גרגורי גאוס, ראש התכנית ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת ורמונט, קבע כי דמוקרטיזציה במזרח התיכון עלולה, בניגוד להשקפתו המוצהרת של ג'ורג' בוש, להגביר את הטרור באזור; ואריק מרגוליס, בעל טור בעיתון קנדי, תיאר את הממשל האמריקני כפיל בחנות חרסינה וכמי שאינו מעוניין לאמיתו של דבר בדמוקרטיזציה, אלא בעלייתם של משטרים אהודים יותר ורודניים פחות, ובלבד שאלה ישרתו את האינטרסים האמריקניים; הוא העריך שהבעיה העיקרית בתכניות הדמוקרטיזציה של בוש היא היותו של אוסאמה בן-לאדן הדמות הפופולרית ביותר בעולם הערבי. ראה Zbigniew Brzezinski, "The Wrong Way to Sell Democracy to the Arab World," *New York Times*, March 8, 2004; F. Gregory Gause III, "Can Democracy Stop Terrorism?" *Foreign Affairs* (September-October 2005), pp. 62-86; Eric Margolis, "Arab Democracy Just an Illusion?" *Toronto Sun*, March 13, 2005.

2. השקפה זו עמדה ביסוד ההסבר שהציעו כמה מבכירי המזרחנים להעדר הדמוקרטיה במזרח התיכון. ראה, למשל, אלי כדורי, דמוקרטיה והתרבות הפוליטית הערבית (ירושלים: כרמל, 1993).

3. לפי תפיסה זו, שקנתה לה אחיזה בהיסטוריוגרפיה המצרית, התכנסות העולמא של מצרים במאי 1805 הייתה נקודת הציון הראשונה בהכרתם של המצרים בזכויותיהם הפוליטיות, ואילו הקמתה של 'מועצת העצה' הייתה נקודת הציון השנייה. מובן שהתפיסה הזאת יכולה לשרת את הצגתה של ההתפתחות הדמוקרטית במצרים כמנותקת מהשפעה בריטית בלעדית מצד אחד, וכממושכת ואיתנה יותר מכפי שנהוג לתארה מצד אחר. לעניין זה ראה Yunan Labib Rizk, "Constitutional Reflections," *Al-Ahram Weekly*, October 17-23, 2002.

4. ראה הדיון בגלגוליו של מושג ה"שורא" בכתיבה הערבית המודרנית, Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East: The Evolution of Modern Political Discourse* (New York: Oxford, 1987), pp. 110-126.

5. פייסל אחמד עותמאן אל-חידר, ותאיק אל-חרכה אל-דימוקראטייה אל-סיאסיה פי אל-כווית מן 1921 חתא 1992 [מסמכי התנועה הדמוקרטית המדינית בכוויית משנת 1921 עד 1992] (כוויית: מנשורות דאת אל-סלאסל, 1995), עמ' 9-12; John E. Peterson, *The Arab Gulf States: Steps Towards Political Participation* (New York: Praeger, 1988), p. 29 (להלן מדיווח המפרץ הערבי).

6. פואד חזמה, אל-בילאד אל-ערביה אל-סעודיה [ערב הסעודית] (ריאד: מכתבת אל-נסר אל-חדיתה, 1968), עמ' 98-101.

7. לתפיסה זו באדיאולוגיה הנאצריסטית ראה ג'מאל עבד אל-נאצר, הפירוסופיה של המהפכה, תרגמו חיים ארביב ושלמה בוקאי (תל אביב: גדיש, תשי"ט), עמ' 25-26, 31-33; ראה גם נאומו של נאצר ביום 22 ביולי 1959 לציון יום השנה השביעי למהפכה, כמצוטט בג'מאל עבד אל-נאצר, "טריק אל-כיפאח" ["דרך המאבק"], בתוך הדא טריקנא (קהיר: 1961), עמ' 34-74. מפלגת הבעת פעלה בסוריה בשנות הארבעים והחמישים כתנועה פרלמנטרית לכל דבר. חוקתה קבעה כי העם הוא הריבון והמקור לכל סמכויות השלטון וכי צורת המשטר שתיוכן בעתיד במדינה הערבית המאוחדת תהיה "משטר פרלמנטרי חוקתי" (ניזאם ניאבי דוסטורי), שבו "הרשות המבצעת אחראית בפני הרשות המחוקקת, שאותה יבחר העם באופן ישיר". הבטחתה של הבעת לחולל מהפכה בתודעתה של האומה הערבית ובמבנה הפוליטי שלה נשזרה בהבטחה כי מהפכה זו תיעשה בדרך דמוקרטית, כלומר באמצעות השגת רוב בפרלמנט. הצהרת כוונות אידיאולוגית שנכתבה לבקשתו של מייסד המפלגה, מישל עפלוק, הבהירה שהבעת תקבל עליה את השלטון רק כאשר תוכל להשיג את מטרותיה, וכי "דבר זה לא יקרה אלא כאשר תשיג המפלגה את רוב המושבים בפרלמנט". ראה הסעיף החמישי בעקרונות הכלליים בחוקת הבעת וסעיף 14 ב"מדיניות הפנים של המפלגה", כפי שהודפסו בחוקת מפלגת הבעת הערבית הסוציאליסטית, נידאל אל-בעת פי סביל אל-חודה אל-חורייה ואל-אישתיראכיה [מאבק הבעת למען אחדות. חירות וסוציאליזם] (ביירות: דאר אל-טליעה, 1963), עמ' 174-175, 176; ראה את מסמך העקרונות של הבעת מאת עבדאללה עבד אל-דאים ושאפר מוסטפה, בזוהיר אל-מארדיני, אל-אוסתאד: קיסת חייאת מישיל עפלוק [המורה: סיפור חייו של מישל עפלוק] (לונדון: ריאד אל-ריס, 1988), עמ' 349-355; לסעיף המצוטט ראה עמ' 355.

8. בבחריין, לדוגמה, פיזר האמיר בשנת 1975 את הפרלמנט שנבחר מכוח החוקה שהתקבלה שנתיים קודם לכן, אסר מתנגדי משטר והשעה את הסעיף בחוקה שחייב לערוך בחירות חדשות. שנה לאחר מכן פיזר האמיר של כוויית את הפרלמנט שהוקם מכוח החוקה

שהתקבלה בשנת 1962, והשעה את הסעיפים הקונסטיטוציוניים אשר חייבו את הסכמת האסיפה לשינויים בחוקה ואסרו להשעותה אלא במצב חירום. ראה Rosmarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, The United Arab Emirates, and Oman* (London: Unwin Hyman, 1989), pp. 49-54; פיטרסון, מדינות המפרץ הערבי, עמ' 39.

9. לדיון ביעדיה של מדיניות החוץ האמריקנית לאחר מלחמת העולם השנייה, ראה ברנרד רייך, "האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון", בתוך המזרח התיכון וארצות הברית, עורכים איתמר רבינוביץ וחיים שקד (תל אביב: עם עובד, 1980), עמ' 64-104.

10. Francis Fukuyama, "The End of History?" *The National Interest* 16 (Summer 1989), pp. 3-18.

11. וחיד עבד אל-מג'יד, ראש השלוחה של 'המרכז ללימודי האחדות הערבית' בקהיר (מרכז מחקר עצמאי של אינטלקטואלים לאומיים היושב בביירות, שהיה האכסניה הפתוחה ביותר לדיונים בשאלת הדמוקרטיה), טען, לדוגמה, בכנס בשם "עתיד הדמוקרטיה במולדת הערבית" שנערך בבירה המצרית באפריל 1990, שבעקבות ההתרחשויות במזרח אירופה איבדו חסידי הגישה הגורסת כי קיימים דגמים דמוקרטיים שונים את ההוכחה החותכת ביותר לטענתם זו, וזאת משום שהעמים אשר הפילו את המשטרים הלניניסטיים-מרקסיסטיים אינם רוצים אלא את הדגם הדמוקרטי המערבי. ההרצאה פורסמה כמאמר באל-מוסתקבל אל-ערבי, כתב העת של 'המרכז ללימודי האחדות הערבית'. ראה וחיד עבד אל-מג'יד, "חולל מוסתקבל אל-דימוקראטיה פי אל-וטן אל-ערבי - אל דימוקראטיה פי אל-וטן אל-ערבי (ורקה חלפיה)" [על עתיד הדמוקרטיה במולדת הערבית - הדמוקרטיה במולדת הערבית (מסמך רקע)], אל-מוסתקבל אל-ערבי 138 (אוגוסט 1990), עמ' 80, 86-92. השקפה דומה הציג מוחמד עאבד אל-ג'אברי, חוקר פילוסופיה ערבית ומוסלמית, שהרבה לעסוק בחיבוריו בצורך להחיות את המחשבה הערבית והמוסלמית. הוא קרא לחדול מן השימוש בפגמיה של הדמוקרטיה הליברלית כאמתלה לדחייתה, שכן "הברירה העומדת לפני הערבים היא בין פגמי הדמוקרטיה לפגמי העריצות". ההרצאה, שנישאה בביירות בדצמבר 1991, פורסמה כמאמר באל-מוסתקבל אל-ערבי. לציטוטים ראה מוחמד עאבד אל-ג'אברי, "אל-מסאלה אל-דימוקראטיה ואל-אוודאע אל-ארהינה פי אל-וטן אל-ערבי" [השאלה הדמוקרטית והמצב הנוכחי במולדת הערבית], אל-מוסתקבל אל-ערבי 157 (מרס 1992), עמ' 11-12. דובר בולט נוסף של מגמה זו הוא איסמאעיל סברי עבדאללה, שכתב כשר התכנון של נאצר ובשנות השישים והשבעים היה אחד הכותבים הבולטים בזכות כינונה של דמוקרטיה חברתית קודם לכינונה של דמוקרטיה מדינית. בהרצאה שנשא בלונדון במאי 1990 טען כי החברות הערביות אינן חייבות עוד לחכות להבשלה של תנאים מסוימים כדי להפוך לדמוקרטיות, שכן "הדמוקרטיה אינה מנחה שהענקת ביום מן הימים; היא הושגה במאבק, וכתוצאה מן המאבק, שהיה לעתים אלים, ולעתים מפויס", והיא "זקוקה תמיד להימצאותו של כוח פנימי בחברה שיגן עליה עד שתהפוך לדרישה כללית שאנשים מוכנים למרוד למענה". ההרצאה פורסמה כמאמר באל-מוסתקבל אל-ערבי. לציטוט ראה איסמאעיל סברי עבדאללה, "מוסתקבל אל-דימוקראטיה פי אל-וטן אל-ערבי" [עתיד הדמוקרטיה במולדת הערבית], אל-מוסתקבל אל-ערבי 137 (יולי 1990), עמ' 9.

12. תורכי עבדאללה אל-סודייירי, "דימוקראטיה חארג' אל-איסיתנא" [דמוקרטיה יוצאת דופן], אל-ד'יאר, 23 באוגוסט, 1989.

13. לדוגמה, עורך מדור התרבות של העיתון הלבנוני אל-נהאר, אליאס חורי, טען שאת הסיבה האמיתית למלחמת המפרץ אין למצוא בכיבוש כוויית, שהרי מאימתי מנהלת ארצות-הברית מלחמות שחרור? לשיטתו, כדי להבין את הגורמים למלחמה יש לחזור אל שני היסודות

המרכזיים של ההתנהגות האימפריאליסטית, שלא השתנו מאז המאה התשע-עשרה: האחד, הרצון למנוע מן הערבים להקים צבא חזק; האחר, הרצון לסכל את האחדות הערבית, הנובע מן ההבנה שבהעדר אחדות לא יוכלו הערבים לממש את משאביהם הלאומיים ולא יוכלו ליצור תרבות מודרנית. בדומה לזה קבע, בורהאן רליון, מרצה סורי למדע המדינה באוניברסיטת הסורבון (ולימים ראש המרכז שלה ללימודי המזרח התיכון המודרני), כי הגורם האמיתי למלחמת המפרץ לא היה הפלישה העיראקית לכוויית, אלא העוינות האמריקנית והאירופית לערבים – עוינות ייחודית, גדולה מעוינות המערב לכל עם אחר, הנובעת בין השאר מן היריבות התרבותית בין הצדדים ומן ההכרה שהאיסלאם הוא הכוח החזק ביותר המתייבב נגד ההגמוניה המערבית בעידן הבתר-סובייטי. ראה אליאס חורי, "אל-איסתיקלאל ואל-דימוקראטייה" [העצמאות והדמוקרטיה], בתוך אומת אל-חלי' ותדאע'אתהא עלא אל-ושן אל-ערב, מהדורה שנייה, עורך אחמד סידקי אל-דג'אני (ביירות: מרכז דיראסאת אל-וחדה אל-ערבייה, 1997), עמ' 39–40; בורהאן רליון, "חרב אל-חליג' ואל-מואג'הה אל-איסתראתיג'ייה פי אל-מינטקה אל-ערבייה" [מלחמת המפרץ והעימות האסטרטגי בזירה הערבית], בתוך אומת אל-חלי', עמ' 17–20.

14. לדוגמה, האינטלקטואל הסורי עבדאללה עבד אל-דאיים, היושב בצרפת, כתב כי למרות היומרות הליברליות של המערב ו"טענת הכזב שלו בדבר ערכי הציביליזציה העולמית הליברלית והדמוקרטית", מה שמעניין אותו באמת הוא ההשתלטות על אוצרות הטבע של ארצות הדרום, שהעולם הערבי נמנה עמן. ברוח דומה טען חוקר היחסים הבינלאומיים ואיש האוניברסיטה האמריקנית בבירות, נאסיף יוסוף חתא, כי ניצחון המערב על הקומוניזם "אינו, בשום אופן, 'קץ' ההיסטוריה' כפי שתיאר אותו פוקויאמה", וזאת משום שניצחון זה אינו אלא הישג חלקי מול מערכת ערכים השייכת לאותה מסגרת פילוסופית תועלתנית שמוצאה אירופי. ראה עבדאללה עבד אל-דאיים, "אל-קומונייה אל-ערבייה ואל-ניזאם אל-עאלמי אל-ג'דיד" [הלאומיות הערבית והסדר העולמי החדש], שוואן ערבייה 69 (מרס 1992), עמ' 22–34; נאסיף יוסוף חתא, "אל-תחולאת פי אל-ניזאם אל-עאלמי ואל-מנאח אל-פיקרי אל-ג'דיד ואינעיקאסיהו עלא אל-ניזאם אל-איכלימי אל-ערבי" [השינויים בסדר העולמי והלך הרוח החדש והשלכותיו על הסדר האזורי הערבי], אל-מוסתקבל אל-ערבי 165 (מרס 1992), עמ' 29–44.

15. הריאיון פורסם במלואו בעכאז, 29 במרס, 1992.

16. הנאום פורסם במלואו בחישרין, 13 במרס, 1992.

17. תנועתו של בן-לאדן אינה "פוסט-מודרנית" או "אמורפית" כפי שנוהגים לתארה פרשנים אחדים. בן-לאדן ביטא לאורך שנות התשעים תביעה שהדהדה בקרב אנשי דת סעודים צעירים, והפכה בעקבות הזמנת הכוחות האמריקניים לסעודיה באוגוסט 1990 לתנועת מחאה המונית – לסלק את כל הכוחות האמריקניים מאדמת חצי האי ערב בפרט ומאדמות האיסלאם בכלל. ההבדל בין בן-לאדן ובין חבריו לאופוזיציה בסעודיה היה נחישותו לתת ביטוי מזוין לרעיון הזה, נחישות ששאב מרעיונותיו של הפלסטיני עבדאללה עזאם, מנהיג תנועת הג'יהאד באפגניסטן שנהרג בשנת 1989. בן-לאדן גורש מסעודיה לסודאן בשנת 1991, ושם, בעזרת ההון המשפחתי שלו והקשרים שטווה בימי השתייכותו למוג'אהדין באפגניסטן, החל להקים את רשת הטרור שנועדה לשרת את התביעה לסילוק המערב מן המזרח התיכון. דרישה זו באה לידי ביטוי במפורש בהצהרת היסוד של 'החזית האיסלאמית העולמית לג'יהאד נגד היהודים והצלבנים', שהוקמה בהנהגתו של בן-לאדן בפברואר 1998. ההצהרה קבעה שהנוכחות האמריקנית על אדמת סעודיה, במפרץ ובעיראק היא "הכרזת מלחמה מפורשת על אללה, על נביאו ועל המוסלמים", ועל כן מוטל על כל מוסלמי להרוג את "האמריקנים ובעלי בריתם,

אזרחים ואנשי צבא" בכל מקום שבו הם יכולים לעשות זאת. לנוסח ההצהרה ראה "נס ביאן אל-ג'בהה אל-איסלאמייה אל-עאלמייה לג'יהאד אל-יהודי ואל-סליביין" ["נוסח ההצהרה של החזית האיסלאמית העולמית לג'יהאד נגד היהודים והצלבנים"], אל-קודס אל-ערבי, 23 בפברואר, 1998. לדיון תמציתי בהתפתחותה של התנועה הבן-לאדנית ובאידיאולוגיה שלה ראה יהושע טייטלבוים, "אוסאמה בן-לאדן: הרקע הסעודי", בתוך בעקבות ה'11 בספטמבר: איסלאם ומערב בין עימות להשלמה, עורכת אסתר ובמן (תל אביב: מרכז דיון, 2002), עמ' 43-48; אסתר ובמן, הכתובת שהייתה על הקיר: אוסאמה בן-לאדן האיש ופועלו (תל אביב: מרכז דיון, 2002).

18. התפיסה הרואה בחוגי הניאו-שמרנים את מעצבי מדיניות הממשל האמריקני הנוכחי, בין השאר משום שהיטיבו להציג השקפה בהירה ביחס למזרח התיכון בשעה שהממשל נזקק להשקפה כזו לאחר מתקפת 11 בספטמבר, משותפת הן להוגים נאו-שמרנים הן למבקרים החריפים ביותר שלהם. ראה Joshua Muravchik, "The Neoconservative Cabal," *Commentary* 116 (September 2003), pp. 26-33; Stephan Halper and Jonathan Clarke, *America Alone: The Neo-Conservatives and the Global Order* (Cambridge: Cambridge, 2004), pp. 112-156.

19. לעיון בנאומים של נשיא ארצות-הברית, ג'ורג' בוש הבן, שבהם הוצגו יסודותיה של הדוקטרינה הזאת (ערב המלחמה ולאחר סיומה) ראה www.whitehouse.gov/news/releases/2003/02/20030226-11.html; www.state.gov/p/nea/rls/rm/26019.htm.

20. במקור The Middle East Partnership Initiative.

21. במקור Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa.

22. ברוח זו טען הסופר המצרי חוסיין אחמד אמין במאמר שפרסם בכתב העת של הליגה הערבית, שואון ערבייה, שארצות-הברית יצאה למערכה להפלת סדאם חוסיין לאחר שכשלה בניסיונותיה הקודמים להשיג הגמוניה שלמה ובלתי מעורערת בעולם – בין היתר, באמצעות מוסדות גלובליים כמו הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית – ולשלוט בו "מבחינה כלכלית, מדינית ותרבותית". המלחמה בעיראק אינה שונה, לשיטתו, ממסעות הכיבוש של אלכסנדר הגדול; ההבדל נעוץ רק בכך שאלכסנדר הגדול לא דיבר על זכויות אדם כאשר יצא למסעות כיבוש שתכליתם הרחבת שטח ממלכתו. ראה חוסיין אחמד אמין, "מוקע אל-דימוקראטיה פי אל-חרב אל-אמריכיי עלא אל-עיראק" ["מצב הדמוקרטיה במלחמה האמריקנית נגד עיראק"], שואון ערבייה 113 (אביב 2003), עמ' 55-67.

23. חיר אל-דין חסיב, "אל-משאהד אל-מוסתקבלייה אל-מוחתמילה פי אל-עיראק" ["התחזיות האפשריות בעיראק"], אל-מוסתקבל אל-ערבי 307 (ספטמבר 2004), עמ' 6-30.

24. תורכי אל-חמד, "אל-סיר פי חקל מן אל-אלראם" ["ההליכה בשדה מוקשים"], אל-שרק אל-אווסט, 7 במרס, 2004.

25. ראה, למשל, את דבריו של מובארק בנאום הפתיחה של ועידת "הרפורמה הערבית: החזון והיישום", שנערכה באלכסנדריה ביום 12 במרס, 2004. מובארק קבע כי הרפורמה הדמוקרטית חייבת להתבסס על "הסכמה והרמוניה בין הממשלות הערביות ובין העמים שלהן", וכן ש"כל המדינות הערביות השקיעו מאמצים אדירים בהשגת רפורמות מבניות וארגוניות בכל תחומי החיים המדיניים, הכלכליים והחברתיים, וזאת במסגרת המבקשת להשיג איזון עדין בין ההשפעות החיוביות והשליליות של הרפורמה ומביאה בחשבון את מגוון הרגישויות התרבותיות, הדתיות והדמוגרפיות של כל חברה ואת הצורך שלא לזעזע את יציבותה", כמצוטט

במאמר "מובארק יואכד אן אל-עאלם אל-ערבי יקיף עלא אעתאב מרחלה ג'ידה" ["מובארק מדגיש כי העולם הערבי עומד על סף שלב חדש"], אל-אהראם, 13 במרס, 2004. ראה גם מאמרו של אחמד סלים אל-בורסאן בכתב העת של אל-אהראם לעניינים אסטרטגיים, שלפיו המטרה של תכנית "המזרח התיכון הרחב" שהוצגה בוועידת המדינות המתועשות היא לשבור את המבנה התרבותי הערבי ולשנות את המסגרת החברתית של עמי האזור באופן ישיר את האינטרסים האמריקניים. אחמד סלים אל-בורסאן, "מובארק אל-שרק אל-אווסט אל-כביר: אל-אבעאד אל-סיאסיה ואל-איסטרטגיה" ["יזמת המזרח התיכון הרחב: הממדים המדיניים והאסטרטגיים"], אל-סיאסה אל-דווליה 158 (אוקטובר 2004), עמ' 42-47; בנוסף, חאלד דאוד פרסם סדרת מאמרים חריגה בהיקפה באל-אהראם, שבה ניתח את ספרו של נתן שרנסקי, 'חרון הדמוקרטיה' (ירושלים: שלם, 2005), והסביר כי הצהרתו של נשיא ארצות-הברית, שלפיה ספר זה משקף את "הדנ"א" של נשיאותו, מלמדת על כך שאימץ מדיניות מתחסדת ובלתי מאוזנת, המתיימרת לקדם את הדמוקרטיה במזרח התיכון אולם למעשה משרתת אינטרסים ציוניים. אל-אהראם, 15 בפברואר, 2005; 16 בפברואר, 2005; 17 בפברואר, 2005; 22 בפברואר, 2005; 28 בפברואר, 2005; 1 במרס, 2005. מאמר פרשנות אחד שהתפרסם באל-אהראם אף תיאר את החלטתו של מובארק לכוון בחירות רב-מפלגתיות כמהלך המעיד על מעלותיו הרמות של הנשיא, המייתרות את הצורך לבחור במועמד אחר: חאתם סידקי, "ליהדא... לן אנתחיב מובארק" ["לכן... לא אבחר במובארק"], אל-אהראם, 30 באוגוסט, 2005.

26. שיעור ההצבעה הזה נמוך במיוחד בהתחשב בכך שהמשטר גייס את כל משאביו כדי להוציא אל הקלפיות את נאמניו. למעשה, אפשר לקבוע שרוב מכריע של הציבור המצרי בחר להחרים את הבחירות או להתעלם מהן.

27. לניתוח עלייתו ונפילתו של "האביב של דמשק" ראה אוריה שביט, שחר של יום ישן: המהפכה המדומה במזרח התיכון (ירושלים: כתר, 2003), עמ' 193-214. לריאיון ופרופיל של המנהיג הבולט של תנועת האופוזיציה הליברלית הסורית, חבר הפרלמנט ריאד סייף, שנידון לחמש שנות מאסר בשנת 2002 על "פגיעה בביטחון המדינה" וקיבל חנינה בינואר 2006, ראה Lina Sinjab, "Seif's Release Renews Hope for a Damascus Spring," *The Daily Star*, January 23, 2006.

28. שביט, שחר של יום ישן, עמ' 164-189.

29. לדיון בהקמתה של תנועת 'האחים המוסלמים' ובמשנתה הפוליטית ראה חיידר איבראהים עלי, אל-ח'אראת אל-איסלאמיה וקדיית אל-דימוקראטיה [הזרמים האיסלאמיים וסוניית הדמוקרטיה] (ביירות: מרכז דיראסאת אל-וחדה אל-ערביה, 1996), עמ' 54-65, עמ' 164-166, עמ' 193-210; להשקפתו של חסן אל-בנא, מייסד התנועה, בנוגע לצורך להחיות את שלטון האיסלאם ולדחות את המערב, ראה חסן אל-בנא, "איתיג'אה אל-נהדה אל-ג'ידה פי אל-עאלם אל-איסלאמי אילא אל-איסלאם" ["נטיית התחייה החדשה בעולם האיסלאמי אל האיסלאם"], בתוך נחו ג'ל מוסלים - אוסול אל-איסלאם ואל-ניזאם אל-אינ'ימאעי (קהיר: אל-מרכז אל-איסלאמי לילדיראסאת ואל-בוחות, 1991), עמ' 5-12.

30. מעניין לציין שהצלחתה (לפחות לעת עתה) של המהפכה הדמוקרטית שהתחוללה באינדונזיה כמעט אינה זוכה להתייחסות בכתיבה על עתיד הדמוקרטיה במזרח התיכון. בתהליך הדמוקרטי המתקיים באינדונזיה זה שמונה שנים שותפות מפלגות המזהות עצמן כאיסלאמיות; זכיתן בשלטון, וויתורן עליו, התקיים ללא דופי במדינה שאין לה (בדומה למדינות ערב) מסורת דמוקרטית איתנה. הניסיון האינדונזי עשוי להצביע על כך שתהליך דמוקרטיזציה אמין,

הכולל בתוכו מערכות של איזונים ובלמים ונתמך בלחץ מערבי תקיף (אך לא אלים) לשימורו ולקידומו, עשוי לשלב בתוכו בהצלחה תנועות איסלאמיות. אפשר כמובן להצביע על הבדלים בין האיסלאם הפוליטי האינדונזי לזה הערבי; אבל גם ההבדלים הללו אינם אלא המחשה לכך שה"איסלאם" אינו מהות מונוליתית מטא-היסטורית.

31. הדגשת הזיקה בין אימוצה של צורת המשטר המערבית ובין כניעה לערכי המערב אינה ייחודית, כמובן, לעולם הערבי. טיעונים ברוח זו היו שכיחים בעבר, ובמידת מה שכיחים עדיין, גם במדינות האיבריות ובמדינות דרום-מזרח אסיה. ההבדל הבסיסי טמון בכך שקשה למצוא ספרדים או סינגפורים המאמינים באמת ובתמים שהמערב רוצה – או מסוגל – להשתלט על ארצותיהם בכוח הזרוע ולשעבד אותן לצרכיו ולערכיו. לעומת זאת, החשש מפני האימפריאליזם הדמוקרטי משותף לקבוצות רחבות בעולם הערבי. זהו חשש עמוק, שהתחדד עוד יותר בעקבות המלחמה בעיראק. מכאן שהקשר הגורדי שעליו עמדנו במאמר זה אכן ייחודי לערבים, לפחות בצורתו זו.